

UDK 616.9(497.5 Dalmacija)“1348/1353”(093)

Pregledni rad

Primljeno: 11. ožujka 2004.

Prihvaćeno za tisak: 17. svibnja 2004.

Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) - raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra -

Gordan Ravančić

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10, Zagreb

Republika Hrvatska

Odsjek za povijest

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Vukovarska 68, Zagreb

Republika Hrvatska

Na temelju postojećih vrela autor analizira neka pitanja vezana uz pojavu kužne epidemije u urbanim zajednicama istočne jadranske obale polovicom 14. stoljeća. Primjećuje da stanje istraženosti ovog problema u našoj historiografiji u usporedbi sa zapadnim historiografijama uistinu nije na zadovoljavajućoj razini, iako je raspon sačuvane građe za ovo razdoblje relativno šarolik i brojan.

KLJUČNE RIJEČI: srednji vijek, Crna smrt, kuga, Dalmacija, Dubrovnik, Split, Zadar, izvorna građa

Iako je kuga u Europi bila poznata bolest još od antičkih vremena, njezina epidemija - poznata i kao Crna smrt - iz sredine 14. stoljeća obilježila je europsko srednjovjekovlje više no i jedna druga prijašnja ili kasnija epidemija. Naime, prema nekim povjesničarima ova je epidemija, tj. njezine posljedice, uzrokovala potrebu za nekim tehnološkim otkrićima, reorganizacijom procesa proizvodnje, te tako potaknula društveni razvoj prema ranomodernim društvima. Zapravo, hipoteza koja se provlači u tim radovima jest da je kužna epidemija s polovice 14. stoljeća (i njezina kasnija ciklička pojavljivanja tijekom 14. i 15. stoljeća, te kasnije) stvorila takvu situaciju da se zbog nedostatka radne snage i smanjenog broja intelektualnih djelatnika moralo pronaći neka nova tehnološka rješenja u proizvodnji i sustavu obrazovanja da bi se mogla i nadalje zadovoljavati potreba tržišta i društva općenito; a to je nadalje iniciralo i evoluciju društva prema obzoru ranog novog vijeka.¹ Drugim riječima, znatan gubitak stanovništva

¹ Vidi npr.: David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West* (Cambridge MS - London UK: Harvard University Press, 1997), passim; Philip Ziegler, "Educational, Agricultural, and Arhitectural Impact of the Black Death" u *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, Inc., 1999.), 102-108; Robert S. Gottfreid, *The Black Death - Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (New York - London: Macmillan Publishers, 1983.), 129-160; *The Black Death - The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, Papers of the Eleventh Annual Conference of the Center of Medieval & Early Renaissance Studies, ur. Daniel Williman (New York: Center for Medieval & Early

rezultirao je u postkužnom razdoblju (s obzirom na tadašnju tehnologiju) nedostatkom radne snage te je tako stvorio potrebu za promjenom na polju tehnologije proizvodnje, a na neki način utjecao i na daljnji tijek intelektualnog razvoja srednjovjekovne Europe. Naime, zbog prirode sačuvanih srednjovjekovnih izvora ne može se točno ili bar približno utvrditi koliki su bili gubici europskoga stanovništva. Mogu se utvrditi tek trendovi, a njihova pouzdanost varira od regije do regije. U svakom slučaju, broj stradalih uvelike je varirao od regije do regije, pa se procjene gubitka kreću od $\frac{1}{4}$ do $\frac{2}{3}$ ukupnog broja stanovništva.²

S druge strane, ustanovljeno je da su česta ponavljanja kužne epidemije već tijekom druge polovice 14. stoljeća uzrokovala i neke pomake u mentalitetu određenih društvenih zajednica pogođenih epidemijom.³ Poznato je također da su sve kasnije pojave kužne epidemije u osnovi bile znatno manjeg intenziteta nego ona poznata kao Crna smrt. Stoga se možemo upitati da li je već i ovaj najsnažniji nalet kuge s polovice istog stoljeća ostavio nekog dubljeg traga u društvenom tkivu i mentalitetu srednjovjekovnih ljudi.⁴

Jedno od pitanja kojima se historiografija također bavila glede Crne smrti jest i pitanje da li je pošast s polovice 14. stoljeća uopće bila bolest koju današnja medicina prepoznaje kao kugu. Naime, iako se većina povjesničara slaže da je Crna smrt u osnovi bila epidemija bubonske kuge, dio historiografije predlaže i neka druga rješenja. Tako, neki smatraju da opisi epidemije s polovice 14. stoljeća, koje nude srednjovjekovni narativni izvori, u osnovi nisu dovoljno precizni te da je Crna smrt u biti mogla biti i epidemija antraksa (crnog prišta), nekog oblika tifusa ili pak tuberkuloze.⁵ S druge strane, dio istraživača smatra da je srednjovjekovne bolesti - zbog prirode razvoja svake bolesti i njenih uzročnika - nemoguće svrstati u današnje dijagnostičke kategorije, te da je stoga upitno u kojoj mjeri o Crnoj smrti (ali i ranijim uvriježeno držanim kužnim epidemijama) možemo govoriti kao o bubonskoj kugi.⁶

I hrvatskim krajevima prohujala je ta morija,⁷ te se i tijekom samog 14. stoljeća nekoliko puta vraćala, a i kasnije, sve do u 19. stoljeće.⁸ Iako se za potpuno razumijevanje Crne smrti i njezinih

Renaissance Studies, 1982.), passim; Klaus Bergoldt, *La peste nera e la fine del medioevo* (Monferrato: Edizioni Pieme Pocket, 2002.), 303-329; Dušanka Dinić, "Utjecaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika" *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960.): 11-33.

² Vidi npr.: Herlihy, *The Black Death*, 19 (i bilješka br. 2).

³ Vidi npr.: Samuel K. Cohn Jr., *The Cult of Remembrance and the Black Death - Six Renaissance Cities in Central Italy*, (Baltimore - London: Johns Hopkins University Press, 1997), 25, 27, 31-32.

⁴ Nažalost, trenutno stanje istraženosti ovog problema još uvijek je nedostatno da bi se mogli stvoriti bilo kakvi pouzdaniji zaključci, iako pojedini povjesničari predmnijevaju da je već epidemija 1340-ih u nekim zajednicama uzrokovala mentalne pomake u smislu humanijeg i osobnijeg odnosa spram čovjeka kao takvog. (Vidi: Cohn Jr., *The Cult of Remembrance*, 32).

⁵ Pregled takvih mišljenja vidi u npr.: Herlihy, *The Black Death*, 28-31; Samuel Cohn, *Black Death Transformed: Disease and Culture in Early Renaissance Europe*, (London: Edward Arnold Publishers, 2002.).

⁶ Vidi npr.: Andrew Cunningham, "Transforming Plague: The Laboratory and the Identity of Infectious Disease" u Andrew Cunningham i Perry Williams, ur. *The Laboratory Revolution in Medicine* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992.): 209-244.

⁷ Izvori bilježe ovu epidemiju pod terminom *pestis* ili još češće kao *mortalitas (magna)*; katkad i *pestis atra* ili *atra mors*. Termin Crna smrt (*mors atra*) konstrukt je historiografije kasnijih stoljeća. O tome detaljnije vidi u: Philip Ziegler, *The Black Death*, (London: Penguin Books, 1998.), 18-19.

⁸ Koliko je meni poznato najbolji sažeti prikaz kužnih epidemija u hrvatskim zemljama jest neobjavljeni diplomski rad danas doktorice znanosti Stelle Fatović Ferencić. [Vidi: Stella Fatović, *Epidemije kuge u našim krajevima*, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (1984.)]. No budući da se radi o neobjavljenoj studiji vidi i: Lavoslav Glesinger, *Povijest medicine* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 111-116; ili: Lavoslav Glesinger, "Epidemije kuge ili jahači Apokalipse ponovo među nama" *Priroda - časopis Hrvatskog prirodoslovnog društva*, god. 84./808-809 (1994.): 6-9.

posljedica nužno pozabaviti i kasnijim kužnim epidemijama 14. i 15. stoljeća u ovom prilogu biti će riječi samo o epidemiji s polovice 14. stoljeća, s osvrtom raspon postojeće sačuvane (objavljene i neobjavljene) izvorne građe, prije svega dubrovačke, ali i splitske i zadarske provenijencije. Pokušat ću, također, ocrtati i postojeće stanje istraženosti ovog problema te će zbog toga nužno biti i kraćih napomena o kužnim epidemijama koje su slijedile nakon Crne smrti.

U osnovi postojeći izvori za Crnu smrt u ovim dalmatinskim gradovima mogu se klasificirati u tri grupe: narativni izvori, izvori legislativne / normativne prirode i građa privatno-pravnog obilježja. Pod narativnim izvorima treba smatrati u prvom redu kronike, ali i neke druge izvore poput uvodnih poglavlja (*proemium*) pojedinih komunalnih knjiga u kojima se mogu naći zanimljivi opisi posljedica i trajanja epidemije. Izvori legislativne prirode svode se na odluke komunalnih vijeća te na pojedine zakone donesene u ovom razdoblju ili u razdoblju neposredno nakon kužne epidemije. Izvorna građa ovog tipa može pružiti zanimljiv okvir promatranja kako srednjovjekovna vlast reagira u trenutku destabilizacije dotadašnjeg ritma života i rada. Privatno-pravna građa prije svega obuhvaća oporuke nastale tijekom epidemije, ali tu se mogu uvrstiti kao koristan izvor i različiti privatni ugovori nastali u vrijeme kuge (što samo govori da s pojavom bolesti život zajednice nije stao). Izvori tipa liječničkih zapisa za ovo razdoblje i područje - koliko mi je poznato - nisu nam, nažalost, ostali sačuvani.

U svakom slučaju raspon sačuvane građe omogućava povjesničaru da ipak stvori neke zaključke te da na osnovu njih "izgradi" priču o kužnoj epidemiji i bar nekim aspektima njezina dosega na istočnoj jadranskoj obali. Ta priča, s obzirom na karakter sačuvane građe, pomalo nalikuje na kakvu sliku, ili bolje reći mozaik, kojemu svi dijelovi nisu ostali sačuvani tijekom prošlih stoljeća. U tekstu što slijedi, pokušat ću na osnovi nekih reprezentativnih primjera ocrtati neke smjernice širenja epidemije na prostoru istočne jadranske obale, te njezina obilježja, onako kako to donose sačuvana vrela.

Dubrovačke kronike uglavnom spominju ovu epidemiju s polovice 14. stoljeća, nazivajući je većinom *peste* tj. *pestilenza*, *mortalitas*, *male contagiosa* ili *malatia*. Štoviše, u nekim od tih kronika mogu se pronaći neke procjene ljudskih gubitaka. No, nažalost, podaci koje donose te kronike uglavnom se brojeano ne poklapaju. Tako Rastićeva kronika, koja datira s početka 18. stoljeća, u svojoj šestoj knjizi govori da je od kuge koja je pogodila Dubrovnik polovicom 14. stoljeća umrlo 273 patricija / vlastelina te da je Crna smrt oduzela 6000 života neplemenitih građana.⁹

Gotovo identičnu informaciju prenosi i nešto ranija Gundulićeva kronika, iz prve polovice 17. stoljeća. Gundulić, naime, procjenjuje broj umrlih neplemenitih građana (*cittadini*) na 300 duša.¹⁰ Štoviše, tvrdi da je samo jedna osoba od stotinu preživjela epidemiju,¹¹ što samo potvrđuje strahotnu smrtnost koja je pratila ovu epidemiju.

⁹ *Ma intanto si fece tregua tra il re Ludovico e la repubblica di Venezia per otto anni, ed il senato veneto (ne) diede parte, con una lettera, alla repubblica di Ragusa. Ed a tempo per i Ragusei fu fata questa tregua, perché era sopravvenuta a Ragusa un male contagioso, che fece una strage infinita, essendo morti della nobiltà, tra maschi e femine, duecento e settantatré persone, con 6000 del popolo; malattia mai più vistasi di maggior danno a Ragusa.* [Vidi: *Cronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, ur. N. Nodilo, u *Scriptores* vol. II., *Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium* vol. 25. (Zagreb: JAZU, 1893.), 131.] dalje: Resti.

¹⁰ *Avvenne in questo anno [1348] un terremoto, che durò per 15 giorni continui in circa, e s'afferma che non vi fu alcuna dona pregna, la quale non aborti per paura di quel movimento di terra. Questo terremoto partori una ferissima pestilenza, la quale principio in Scitia, poi intorno ai luochi del mare Pontico, et avendo danneggiato l'Arcipelago, a Ragusa il primo luoco ove si scoperse fu l'isola di Giuppana, da dove poi venne a Ragusa et infestò la città .... I nobili che prima di 20 anni non entravano nel consiglio generale, furono abilitati anche che potessero entrare d'anni 18, per esserci consumata la maggior parte della nobiltà, poichè si dice che dei soli nobili fossero morti 273 fra donne et uomini, dei*

S druge strane, upravo glede broja stradalih, uvodno poglavlje (*proemium*) treće knjige arhivske serije *Opera pia*¹² sadrži podatke prema kojima bi valjalo zaključiti da je tijekom Crne smrti u Dubrovniku umrlo 110 patricija, tj. vlastelina, a da je smrtnost među neplemenitima bila daleko veća - kuga je uzela 10000 života.¹³ Međutim, mislim da broj od 10000 preminulih u gradu ipak treba uzeti, u najmanju ruku, s rezervom jer je teško moguće da je u srednjovjekovnom Dubrovniku prije polovice 14. stoljeća živjelo toliko duša.¹⁴

No, podatak o 10000 preminulih donosi i Ragninina kronika iz 15. stoljeća. Štoviše, čitatelj tu može pronaći i još neke procjene kužne pogibelji koje se donekle podudaraju s već navedenim. Tako Ragnina govori o 273 preminula vlastelina, 300 *populana* i više od 10000 kugom pometenih siromašnih građana.¹⁵ Kao što se vidi, podaci koje donosi Ragnina dijelom se poklapaju s podacima što ih donose Rastić i Gundulić, kao da su potonji selektivno preuzimali podatke od Ragnine.

Ponešto drukčije procjene o preminulima tijekom epidemije donosi tzv. Anonimova kronika, iako se čini da su Anonimovi podaci bilježeni upravo u vrijeme epidemije polovicom 14. stoljeća.¹⁶ Tako tu čitatelj može pročitati da su za vrijeme Crne smrti u Dubrovniku preminula 170 vlastelina, 300 uglednih građana (*polovani*) i više od 1000 stanovnika grada (*povolo menudo*).¹⁷ Iako, se ovi brojevi preminulih ponešto razlikuju od već navedenih, sasvim je razvidno da je ova procjena žrtava kuge u Dubrovniku u biti najmanja. A budući da se Anonimove vijesti

---

cittadini 300, d'artigiani e del popolo sei mila. [Vidi: *Croniche ulteriori di Ragusa - probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*, ur. S. Nodilo, u *Scriptores vol. II, Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium vol. 25.* (Zagreb: JAZU, 1893.), 391-392.] dalje: Gondola.

¹¹ Prema nekim drugim procjenama broj/omjer preživjelih se kretao oko šest-sedam osoba od stotinu. *E fu tanta la mortalità, che di cento infermi appena uno guariva; altri dicono al più sei o sette per cento esser guariti...* (Gondola, 391).

¹² Arhivska serija *Opera pia*, s. 92, koja se čuva u Državnom arhivu Dubrovnik, sadrži bilješke o izvršenjima oporuka koja su bila povjerena tezaurerijima / rizničarima Sv. Marije. Treći svezak te serije dijelom obuhvaća i oporuke onih oporučitelja koji su preminuli tijekom epidemije 1348./49. Dalje: *Opera pia*.

¹³ *In lo nome del omnipotente Dio pare fiolo et Spiritu sancto et de Madona Sancta Maria mare del fiol de Dio. Cunço sia che neli anni domini M^oCCC^oXL^oVIII^o. Lo nostro signor Dio mando çudisio oribile et inaudito in lo universo mundo si soura li Christiany come soura li pagani zoe mortalitate de homeni et plu de femene de infirmita inaudida et incurabile de getar sangue per la guolla et de nasençe in diuerse parti de corpo per tal modo che uno se inpilaua del altro in tanto che fiolo scompaua dal padre et ancora plu lo pare (!). Si che tutta l'arte d'Apocrate, Galene et Auicenna non çuauana niente pero che non uale arte ne scienza contra lo Diuino consilio la qual mortalitate començo in Ragusi nel predio millesimo die XV de deçembrio et duro VI meisi (!) de longo intanto che tal de moriua persone CXX et pluy. In lo qual tempo mori çentilhuomini de conseio in numero CX et altre persone dogi (?) cundición maschuli et femine moriro in lo corpo dela terra in numero (cassatum: III) X^m...* (Vidi: *Opera pia*, vol. 3, fol. 9). Valja napomenuti da je ovaj tekst pisan s dvije ruke, jer je u nekom trenutku bio dosta oštećen vlagom s desne strane. Starije je pismo kurzivna gotica, a mlade je pismo humanistika.

¹⁴ Glede procjena broja stanovnika u Dubrovniku u 14. stoljeću usporedi: Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti* (Dubrovnik-Zagreb: JAZU, 1990.), 36-39, passim.

¹⁵ *L'anno di Cristo 1348. Peste orrendissima et crudelissima fu quest'anno in Ragusa...E moriteno di conto fra nobili et gentildonne 273, populani di conto 300; et di populo minuto più de X migliara...* [*Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolo di Raginina*, ur. S. Nodilo, u *Scriptores vol. I, Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium vol. 24.* (Zagreb: JAZU, 1883.), 228.] dalje: Ragnina.

¹⁶ Čini se da je tzv. Anonimova kronika zapravo djelo nekoliko nama danas nepoznatih autora, koji su tijekom stoljeća u kojima su živjeli bilježili vlastite impresije i događaje kojima su bili svjedoci. Godine 1883. Nodilo je prikupio te zapise i objavio ih pod nazivom *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa - aggiuntovi nella fine un rattamento di moderni annali o veramente cronache*.

¹⁷ *Fu a Ragusa una gran peste. Non fu peste, ma ira di Dio. Morite romeni di conto, fra gentilhomeni et gentildonne et puti, 170, fra povolani de conto 300, povolo denudo n-o 1000 ...*[Vidi: *Li Annali della nobilissima Republica di Ragusa - aggiuntovi nella fine un rattamento di moderni annali o veramente cronache*, ur. S. Nodilo, u *Scriptores vol. I, Monumenta spectantia historioam Slavorum Meridionalium vol. 24.* (Zagreb: JAZU, 1883.), 39.] dalje: Anonim.

uzimaju - među ovim navedenim kronikama - za najstarije, valja se zapitati nisu li možda ove procjene u biti najbliže stvarnom stanju stvari, tj. ljudskim gubicima nakon Crne smrti u Dubrovniku?

Imajući na umu sve navedene brojke ne mogu se oteti dojmu, i ne primijetiti, da se čini da su stoljeća kolektivnog sjećanja, pa i onog zapisanog na papir, malo po malo pribrajala velikoj epidemiji sve veći broj žrtava. Kao da se htjelo i brojem naglasiti strahotnost mjeseci kada je gradom vladala Crna smrt.¹⁸

Osim procjena o ljudskim gubicima, u dubrovačkim kronikama mogu se pronaći i zanimljivi opisi same bolesti i njezina tijeka u gradu. Međutim, valja imati na umu da veći dio ovih kronika datira iz kasnijih stoljeća,¹⁹ te da su ti kroničari pri svom pisanju vjerojatno se koristili i neke nama danas nepoznate izvore, kao i vjerovanja svoga vremena.

Tako Anonim donosi procjenu, inače toliko tipičnu za srednji vijek, da to nije bila kuga nego gnjev Božji (*Non fu peste, ma ira di Dio*).²⁰ Štoviše, misli da je gradnja crkve Sv. Vlaha bila u nekoj svezi s epidemijom, jer je patron grad više puta spasio od različitih nevolja.²¹

O crkvi i patronu grada priča i Ragninina kronika upravo u istom kontekstu kužne epidemije. Dakle, Ragnina pripovijeda da je bolest tako pogodila grad da nitko nije ozdravljao te su na kraju zazvali ime i pomoć Sv. Vlaha pa je patron grada na kraju intervenirao i oslobodio grad ove morije.²² Ipak, uzrok bolesti Ragnina je vidio u puno prozaičnijem svjetlu, iako se i njegova slika uzročnika uvelike poklapala s onodobnim stereotipima - smatrao je da su Židovi krivci za toliku smrtnost svijeta.²³ No, Ragnina daje i detaljniji opis prirode bolesti koja je napala grad. On govori da se bolest širila zatrovanim zrakom te da je kuga imala svoja dva pojavna oblika. Simptomi prvog oblika bili su groznica i krvavi kašalj, od čega bi zaraženi vrlo brzo umirao - u roku kojih tri dana. Drugi se oblik bolesti također manifestirao groznicom, ali praćenom s pojavom bubona pod pazuhom i u preponama.²⁴

Slične informacije istraživač može naći i u tekstu Gundulićeve kronike, no tu su informacije pomalo zbrkane. Čini se kao da je Gundulić poznao tekst Ragninine kronike, ali da ga nije

¹⁸ Brojevi u srednjovjekovnim kronikama vrlo rijetko imaju oznaku statističkog podatka. Naprotiv, velikim ili malim brojem srednjovjekovni kroničari najčešće su željeli stvoriti dojam o nečem velikom ili malenom.

¹⁹ Naravno tu treba izuzeti Anonima, ako prihvatimo Nodilovu tezu da su podaci uvršteni u tu kroniku u biti bili suvremeni događajima koje su opisivali.

²⁰ Anonim, 39.

²¹ ... dove, per devotione, hanno fabricato chiesa di S.to Blasio, nostro confalone. Perchè in prima fu chiesa de S.to Blasio fatta pizolo, in tempo di guera Venetiana, quando tolsero per nostro confalone Santo Blasio, perchè lui fu nostro governatore, reparator dela maligna generation Venetiana, quando sono stati venuti sotto specie de amici, et pensavano di oprimere sotto specie d'amici ... Qual chesa costò fatta fornita ducati 14 mila; et durò peste sopradeta anni uno, poi cessò. Anonim, 39.

²² La causa (era), che non si sapeva guardare; alla fine, invocato el nome et ajuto de beato Blasio, furono subito liberati. Per la qual cosa la Sign oria per devotion ordinaron fabricar la ecclesia in nome et honore di santo Blasio, martire et protector di Ragusa, in piazza; dove prima era chiesa piccola, fatta in el tempo della guerra de Venetiani... [dalje slijedi identičan niz informacija kao i u Anonimal]. Ragnina, 228.

²³ La causa di questa gran mortalità molti dubitavano in alcuna parte, che li Giudei havessero avvenenato il mondo... Ragnina, 227.

²⁴ ... Cominciò a di 15 di gennaro, et (continuò) per corruzion dell'aria, per tutto lo territorio, per mesi 7, benchè durasse anni 3, in dua maniere durando: prima a mesi 5, con la febre continua et sputo di sangue, et questi morivano infra tre giorni; la seconda fu di continua febre, a posteme in la parte di fora, maggiormente in le asse, et etiam in l'anguinaja, tali morivano in fra 5 giorni ... Non fu remediabile in cosa alcuna, e tutti morivano, excepto al fine quelli con buboni maturi scampavano ... (Ragnina, 227).

mogao baš dobro pročitati. Naime, Gundulić govori da se bolest nazivala *anguinaja*²⁵ te da se manifestirala pojavom bubona koje je pratila groznica i krvavi kašalj. Prema Gunduliću oboljeli bi umirao u roku tri dana, a bolest se širila ne samo dodirom nego i samim pogledom.²⁶

Jednako tako, Gondola, budući da mu je uzročnik bolesti bio posvema "skriven" i nerazumljiv, traži predznake i uzroke bolesti u raznim prirodnim pojavama - povezujući prirodne katastrofe i fenomene sa samom epidemijom. Tako navodi da je epidemiji prethodio dugotrajan potres, a donosi prema nekom nama danas nepoznatom izvještaju kratak tijek širenja bolesti od Krima prema Dubrovniku.²⁷

Čitajući ove kronike čitatelj može u nekima od njih naići i na neke informacije o načinima liječenja i prevencije nastale epidemije. Tako Ragnina govori da su ljudi pokušavali izbjeći bolesti mirišljavim maramicama i još nekim načinima poput puštanja krvi.²⁸ No, svi pokušaji, kako oni liječnika, tako i oni nadriječnika, nisu imali željenog rezultata. Stoga je jedini način bio pobjeći u krajeve koje epidemija još nije zahvatila i vratiti se tek nakon njezina povlačenja.

Kao što se vidi, kroničarski zapisi dubrovačke provenijencije donose mnogo zanimljivih informacija o samoj epidemiji i djelomično i o njezinu tijeku. No nažalost, sve ove kronike datiraju iz nešto kasnijih vremena,²⁹ te im istraživač mora pristupiti, u najmanju ruku s oprezom jer su njihovi autori pod utjecajem kolektivnog sjećanja strašnoj epidemiji 14. stoljeća mogli pripisivati i neka obilježja kasnijih epidemija.³⁰

U drugim dalmatinskim gradovima, koliko mi je poznato, također nema sačuvanih narativnih (kroničarskih) vrela suvremenih samoj epidemiji s polovice 14. stoljeća. Iznimku tomu čine fragmenti kroničarskog zapisa poznatog kao *A Chuteis Tabula*.³¹ Jednako svojim suvremenicima i splitski kroničar, nazovimo ga Kutej, smatra epidemiju s polovice 14. stoljeća jednom od najvećih "izvornih pošasti" Božjega gnjeva izazvanog različitim zločinima ljudi.³² Poput mnogih svojih suvremenika i kasnijih kroničara (npr. Gondole u Dubrovniku) i Kutej donosi opise raznolikih prirodnih katastrofa koje su prethodile (i u svijesti suvremenika navještavale) veliku kužnu epidemiju i pomor.³³

²⁵ Anguinaia (tal.) - prepona, slabina. Isti termin upravo u tom anatomskom smislu koristi i Ragnina. Vidi bilješku 22.

²⁶ *Dicesi che tal pestilenza fu chiamata per il mondo anguinaja, perciocchè, secondo si riferisce, nel nascimento d'essa venivano prima intorno l'ugine certe chiande, dopo le quali segiva il flusso di sangue, con gran dolore di capo et alienatione di mente, in tal maniera che in spati odi 3 giorini si moriva. Et attaccavasi questo male non solo per contatto, ma anche nel vedere una volta l'ammalato...* Gondola, 391.

²⁷ Gondola, 391; Vidi bilješku 8.

²⁸ *La cura della preservation non era miglior cosa che la infection fuggir dalla region et purgarsi con pirole de aloe, et sangue sminuire et ratificar lo aere con fogo, confortando con tiriaca lo core. La qual cosa vedendo molti cittadini (che) con nissuno ajuto delli medici si potevan defender; terminarono di mutar l'habitation, et con loro famiglie andarano fora della terra, fina el male cessarebbe; poi, per paura passata, non curavano di tornar li cittadini a Ragusa; tamen, per lo mandato dei reggitori, costretti nella città con loro vergogna tornarono...* (Ragnina, 227-228).

²⁹ Osim Anonimove, ako se prihvati Nodilova pretpostavka. Vidi bilješke 14 i 17.

³⁰ Navođenje općih mjesta poput Božjeg gnjeva, židovske krivnje za bolest, zatrovanog zraka na neki način sugeriraju da su se autori ovih kronika bili bar dijelom pod utjecajem stereotipa srednjega vijeka.

³¹ *A Cutheis Tabula*, ur. Vladimir Rismondo, u *Legende i kronike* (Split: Književni krug, 1977.), 185-202. (dalje: *A Cutheis Tabula*). Iako se smatra da je autor teksta ove kronike, koja je ostala sačuvana samo u fragmentima, anonimni pripadnik patricijske obitelji Cutheis koja se kasnije nazivala Jeremija (Se Geremia), neki autori navode da je ime autora Marin de Chuteis. Vidi npr.: Vladimir Bazala, "Calendarium pestis (I)" *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae* II/1 (1962.): 52.

³² *A Cutheis Tabula*, 191.

No, budući da se radi o znatno opširnijem opisu no što ga se može naći u dubrovačkim kronikama, zanimljivo je primijetiti da Kutej uočava da se bolest prvo počela širiti među životinjama, a tek potom među ljudima.³⁴ Stoga se možemo upitati treba li tražiti u tom opisu i neko bolje razumijevanje širenja onovremene epidemije (sa životinja na ljude) ili se tu ipak radi samo o stilskim figurama kojima je srednjovjekovni kroničar pokušavao oslikati svu strahotu koja je pogodila njegov grad.

Poput mnogih svojih suvremenika i Kutej pokušava ocrtati razmjere epidemije, te navodi brojne segmente društva koji su se našli pogođeni bolešću, na ovaj ili onaj način.³⁵ No budući

³³ *A najprije o kugi i pomoru najveće izvorne pošasti, koja se započela razvijati u Splitu tekuće godine rođenja gospodina našega Isusa Krista MCCCXLVIII, dana dvadeset i petog, mjeseca prosinca. Jao boli, koji bi duhovi ili koji jezici ljudi mogli izraziti i izložiti tako strašne i vrlo jadne i vrlo nesretne dane zla, koji su se prije i poslije nadolaska razuzdanog pomora izvorne pošasti ljudskom rodu za kratko vrijeme dogoditi zbog mnogih i različitih zločina ljudi, koje su počinili protiv Boga. U ono je vrijeme bio zaražen zrak i postao mračan i taman, i mnogi su dijelovi svijeta bili zaraženi smrtonosnom pošasnom bolešću. Sunce je bilo postalo svo mračno usred dana, a zvijezde su se kao u doba noći vidjele na nebu. Mjesec, mračan i tmuran pomrčao je. Repatica s velikim repom pojavila se svjetlucajući na nebu u zapadnim stranama, i ostale su se zvijezde s neba vidjele kako sa svoga položaja padaju na zemlju. Vidjelo se otvoreno nebo, i iz putanje što će se otkriti izlazio je svjetlucav nebeski oganj goreći strahovitim plamenom i jakom svjetlošću pojavljujući se noću čitavom svijetu na istočnoj strani. Veliki potres strahovito je vladao na mnogim mjestima i u mnogim dijelovima svijeta, pa su zato mnoge građevine ležale na zemlju oborene. Razni su vjetrovi, uzavrevši, pritiskujući i s najvećim naletom zviždeći duvali. More uznemireno i naduveno, dižući se uvis nije prestajalo rikati, i svi su elementi davali bolne i tužne znakove. Bezbrojni su grabežljivi vukovi noću šecujući se okolo zidina grada, glaseći se, zavijali, i oni samo ljudsku krv žedajući nisu više skrivenim zasjedama, već otvoreno provaljivali u seoske kuće i djecu grabili s njedara matera, (i) ne samo djecu, već su također napadajući same oružane ljude, udruživši se u skupove, raskidali okrutnim zubima i mnoga tjelesa mrtvih izvlačeći iz grabova žderali. Nisu izgledali vukovi ili zvijeri, već demoni. Jejine i sove, sjedeći na kućama pjevale su noću plačne i vrlo sjetne pjesme. Mnogobrojni su se šišmiši po kućama i zdanjima praveći gnijezda šunjali. Bezbrojni gavranovi danju leteći iznad grada velikom su bukom graktali. Na isti način sokolovi i jastrebovi u brojnim jatima uzvitlani u zraku pijukali su. I mnoge druge šumske ptice i druge razne divlje četveronožne životinje iz gaja, pristupajući gradu u velikoj količini i davale su mnogobrojne strašne znakove paklenog bjesnila. Aleko - Cezifon i Megera iz Stigijskih barušina kako se govorilo, izlazeći u raznolikim i različitim oblicima pojavljivali su se ljudima u mnogo navrata i više puta danju i noću na zemlji vidljivo ih plašeći, tako da su postajali bez pameti nijemi i bez govora. Mnogi videći ih i više njih uslijed ovog straha postajali su slabi u udima. (A Cuthais Tabula, 191-192).*

³⁴ *Najprije je ova ljuta kuga smrtno započela kod divljih životinja, svrab i guba potpuno su pritiskali konje, volove, ovce i koze, tako da su dlake s njihovih hrbata linjale i padale, i oni su postajali mršavi i slabi i poslije malo dana umirali. (Isto, 192).*

³⁵ *Zatim je počela ova bijesna kuga pretrčavajući po čitavom svijetu smrtno bješnjeti protiv jasnih ljudi i slabiti njihove snage tako, kako se pojavljivao nekom čovjeku neki znak žlijezde ili crnog prišta na njegovu tijelu s vrućinom groznice, i on nije imao više nikakve nade da će više živjeti na ovom svijetu, već najprije odmah pobožno svoje grijeha i skrušenim srcem ispovijedajući svećeniku i preporučujući svoju dušu Bogu a sastavljajući oporuku, odmah trećeg dana ili četvrtog dušu je ispuštao. A ostali ljudi, koji bijahu zdravi, videći tako strašnu smrt i mnoge za kratko vrijeme kako umiru od nevjerojatne kužne bolesti, od prevelikog straha postajahu gotovo bez daha i bezumni, bojeći se slična slučaja i misleći da je nastupio prorečeni konac svijeta. Koliko su tužni dani bili kad se vidjelo jadne žene kako trgaju kose i prsa i haljine. O koliko se veliko zavijanje i plač ljudi uzdizao k nebu!!! Trčali su ovamo onamo svatko plačujući svoje drage rodake i najbliže, koji bijahu umrli i koracali su, u tamne haljine obučeni licima okrenutima prema zemlji, potištenim od žalosti. Nisu znali jadni što bi radije izabrali, da li da ukopaju leševe ili sami pobjegnu daleko, da se ne bi zarazili od takve smrtonosne zarazne bolesti, a pojedini idući po crkvama uzdižući svoje ruke k nebu i moleći zahvaljivali su Bogu, a neki od njih bježali su daleko lutajući po različitim mjestima i ostavljali su mnoge leševe svojih rodaka koji su ležali u kućama i crkvama nezakopani, a nije bilo onoga tko bi pokopao, jer u mnogim kućama nije bio ostao onaj koji mokri zid. Jer je okrutna kuga mahom ubijala muškarce i žene, starce i malene i nije htjela oprostiti nijednoj ljudskoj dobi. Odvajala je sinove i kćeri od roditelja i, obratno, rođenu braću i braću od braće a sve drage od dragih, isto tako muževe od supruga i žene od zakonitih muževa sasvim je rastavljala bez ikakve samilosti. U to je vrijeme odselio iz ovog u bolji život odličan muž i prepoštovani u Kristu otac i gospodin gospodin Dominik, ponizni i pobožni splitski nadbiskup, plemić i rođen u istom gradu iz roda Lukarisa. I mnogi plemići i bezbrojni splitski pučani onih su dana umrli. Oh, koliko je surova smrt bila teška ljudskoj naravi! Tko bi mogao izreći mnoštvo plemića i neizmjeran broj pučana splitskih ili tko bi mogao ispričati pokolj bezbrojnog ljudstva, koje je gorka kuga opakog pošasti za kratko vrijeme progutala i gutajući utamanila. (Isto, 192-194).*

da Kutej ne navodi nikakve kvantitativne podatke o broju preminulih, ili načinima liječenja, sveukupni zaključak Kutejeva opisa mogao bi se svesti na nekoliko općih konstatacija - kuga nije štedjela nikoga, nije se obazirala ni na spol ni na društveni položaj žrtve, a nitko nije znao na koji način izbjeći bolesti, osim bijegom.

No iako ne donosi nikakve podatke o broju preminulih, ipak se iz Kutejeva teksta može razabrati strahotnost učinka kuge na populaciju srednjovjekovnog Splita i njegove okolice. Naime, govoreći o dolasku i djelatnosti novog splitskog nadbiskupa Hugolina, Kutej spominje da je u gradu zavladao glad tako da su ljudi umirali na cesti od gladi.³⁶ Razlog ovoj nestašici vrlo bi lako mogao biti nedostatak radne snage uzrokovan kužnim pomorom prethodne godine, a budući da nije bilo ljudi, nije imao tko sijati i žeti, te je i ljetina izostala, što je rezultiralo posvemašnjom oskudicom.

Bez obzira što nam ove kronike ne donose točne brojčane podatke o ljudskim gubicima tijekom kužne epidemije s polovice 14. stoljeća, to u krajnjoj liniji i nije toliko važno jer ionako za ovo razdoblje ne postoje točni popisi stanovništva. Međutim, valja primijetiti da bar neki od kroničara vrlo jasno razlikuju dva pojavna oblika bolesti, koja bi se s obzirom na današnje medicinske spoznaje mogli identificirati kao bubonski i plućni (možda čak i septikemički) oblik kuge.³⁷

Kada je već riječ o moguća dva, tj. tri, oblika kužnog oboljenja, mislim da valja nešto reći o kronologiji širenja epidemije u dalmatinskim gradovima, budući izvori donose različite podatke o početku pošasti. Nažalost, za većinu dalmatinskih gradova komunalni spisi ovog razdoblja (1347.-1349.) iznimno su rijetki, i - koliko je meni poznato - samo su komunalne knjige dubrovačke općine ostale većinom sačuvane.³⁸

No, ipak vrela dalmatinskih gradova nešto kasnijeg datuma svjedoče da je kuga uistinu ostavila duboki trag u mekom tkivu njihovih srednjovjekovnih komunalnih društava. Na primjer komunalni spisi splitskog Velikog vijeća iz razdoblja između 1352. i 1354. godine,³⁹ zajedno s Kutejevim zapisima, vrlo jasno otkrivaju da se još u 50-im godinama 14. stoljeća grad nije uspio u potpunosti oporaviti od posljedica epidemije - ne samo u populacijskom smislu, nego i po pitanju organizacije svakodnevnog života i uprave grada.

U Zadru situacija nije bila ništa bolja - prema mojim spoznajama komunalni spisi iz razdoblja epidemije također nisu sačuvani. No, za razdoblje između 1351. i 1353. godine sačuvani su zapisi građanskih parnica, koji jasno svjedoče o poraznom populacijskom debaklu Zadra tijekom epidemije.⁴⁰ Kako se jasno vidi iz brojnih potraživanja preživjelih za dobra preminulih rođaka, mnoge su obitelji bile potpuno "izbrisane" epidemijom kuge, a čak ni okolni otoci nisu bili pošteđeni.

³⁶ *Zatim, kad je vladala nemilosrdna kuga silnog glada, nije dopustio da se jadnim kolonima u poljima predaju sjemenja, jer nisu bili kadri pobrati plodove prošle žetve. Pa su tako, jer nije bilo hranjivih pripomoći, padala tjelesa nesretnika nevoljom gladi proždrti. Po ulicama grada i po poljima ležali su bezbrojni leševi ljudi iz puka da se ne bi mislilo da je ova ljuta kuga glada ljudstvo čitavog svijeta, a naročito splitskog ništa manje opustošila nego što je surova pošasna kuga okrutno kroz kratko vrijeme malo prije uništila.* (Isto, 195-196).

³⁷ O tome vidi npr.: Tatjana Buklijaš, "Kuga: nastajanje identiteta bolesti" *Hrvatska revija* 2 (2002.) 2, 90-94.

³⁸ Zbog takve sačuvanosti grada ovaj dio priloga biti će zasnovan poglavito na primjerima iz srednjovjekovnog Dubrovnika.

³⁹ "Zapisnici Velikog vijeća grada Splita - Libri maioris consilii civitatis Spalati 1352.-1354, 1357.-1359.", priredili: Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, u: *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 12 (1982.): 63-266.

⁴⁰ "Curia maior ciuillium - najstariji sačuvani registar građanskih parnica srednjovjekovnog Zadra (1351.-1353.)", priredio: Gordan Ravančić, u *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 43 (2001.): 85-160.

No, vratimo se na kronologiju širenja epidemije. Čini se da je kuga pogodila dalmatinske gradove već krajem 1347. i na samom početku 1348. godine jer većina narativnih izvora, koji govore o datumu početka epidemije, datiraju taj početak upravo u to razdoblje.⁴¹ Takvu dataciju potvrđuju i podaci iz komunalnih spisa dubrovačke općine iz godine 1348.⁴² Naime, kako svjedoče zapisnici vijeća, kuga je već u siječnju "posjetila" Dubrovniku obližnji otok Šipan,⁴³ a vlasti su se trudile da nakon izbijanja bolesti spriječe dolazak ljudi sa Šipana u Dubrovnik.

Bolest su vjerojatno donijeli trgovci koji su došli trgovati u Dalmaciju, slično kao što je to bio slučaj s Mesinom, Genovom i drugim talijanskim gradovima.⁴⁴ Međutim, nije potpuno jasno iz kojeg je smjera epidemija stigla u Dalmaciju. Najvjerojatnije su je trgovci donijeli morem na lađama, no je li došla iz Venecije⁴⁵ ili nekog drugog talijanskoga grada iz izvorne građe nije moguće razabrati.⁴⁶

No, glede datuma dolaska kuge u Dubrovnik mora se spomenuti da postoji stanovita neusuglašenost informacija iz izvorne građe. Naime, iako kronike svjedoče da je epidemija počela početkom 1348. godine,⁴⁷ a to potvrđuju i dubrovački komunalni spisi, sačuvane oporuke građana iz ovog razdoblja sugeriraju nešto kasniji početak kuge. Dubrovačke oporuke iz razdoblja kuge s polovice 14. stoljeća nisu objavljene i čuvaju se u Državnom arhivu Dubrovnik, unutar arhivskih serije *Testamenta de notaria*, 10-1, u svescima koji pokrivaju te godine. Dio oporuka može se naći i u seriji *Diversa cancellaria*, kao i u *Libri dotium*. Zapisi o izvršenju nekih nama danas izgubljenih oporuka iz tog razdoblja mogu se pronaći u već spomenutoj seriji *Opera pia*. Sveukupno tih testamenata je i više nego što se predmnijeva u literaturi.⁴⁸ Naime, sačuvanih dubrovačkih oporuka iz razdoblja kužne epidemije s polovice 14. stoljeća ostalo nam je više od 300 i zaslužuju iscrpno istraživanje. Ukoliko se pogledaju datumi pisanja tih oporuka, može se uočiti sve veća učestalost pisanja oporuka u travnju i svibnju 1348., što sugerira da je tada bolest uzela maha u gradu. No kako bilo, mislim da se ove podatke može usuglasiti ako se prihvati približna datacija početka epidemije - prva polovica 1348. godine.

S druge strane, ako datum iz *Opera pia* pročitamo kao 15. prosinca 1348. (a ne 1347.)⁴⁹ postavlja se pitanje da li je Dubrovnik u biti imao dva vala kužne epidemije unutar jedne godine.⁵⁰ Ovaj

⁴¹ Kutej govori o 25. prosincu 1348., no tu treba imati na umu da je to zapravo 1347. godina jer se u to vrijeme u Splitu godina računa po stilu inkarnacije - tj. godišnji ciklus započinje 25. ožujka. Ragnina govori o 15. siječnju 1348. kao datumu početka epidemije, a podaci iz *Opera pia* svjedoče da je 15. prosinca datum početka bolesti.

⁴² *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium* 13, *Monumenta Ragusina - Libri reformationum* vol. 2, ur. Franjo Rački (Zagreb: JAZU, 1882), 11.

⁴³ Gundulić također govori o Šipanu kao mjestu gdje je započela epidemija na dubrovačkom području. (Vidi bilješku 8).

⁴⁴ O širenju epidemije u Italiji vidi npr.: Ziegler, *The Black Death*, 40-62; Klaus Bergdolt, *La Peste nera e la fine del medioevo* (Monferrato: Piemme Pocket, 2002.), 56-84.

⁴⁵ Prema literaturi Veneciju je kuga pogodila na samom početku 1348. (Vidi prethodnu bilješku)

⁴⁶ S druge strane, postoji mogućnost da je bolest barem u neke dalmatinske gradove (npr. Dubrovnik) došla i kopnenim putem - trgovačkim karavanama iz zaleda. Mogućnost da je bolest u Dubrovnik došla iz tog smjera nije velika, ali nije nemoguća budući je Dubrovnik još od 13. stoljeća stvorio razgranatu trgovačku mrežu u svom zaleđu. Jednako tako, valja napomenuti da u literaturi (npr. Ziegler, *The Black Death*, passim) postoji teorija da se epidemija širila i karavanskim putovima Balkana, međutim za potvrdu te teorije nedostaju relevantni podaci iz arhivskog materijala.

⁴⁷ Kao što je već rečeno - Ragnina govori o 15. siječnju kao datumu početka epidemije kuge koja je trajala sedam mjeseci, Anonimova kronika navodi samo da je kuga trajala jednu godinu, Rastić uopće ne spominje datum dolaska i trajanja epidemije, a Gondola većinom donosi podatke koji se mogu naći i u Ragnininim zapisima.

⁴⁸ Vidi npr. Risto Jeremić i Jorjo Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* sv. 1 (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938.), passim.

⁴⁹ Vidi bilješke 12 i 13.

drugi val moguće da je bio plućni oblik kužnog oboljenja, jer o dva oblika bolesti govore barem neke dubrovačke kronike.

Glede razrješenja ovog pitanja valja napomenuti da upravo već spomenute, a do danas neobrađene, oporuke dubrovačke provenijencije možda skrivaju odgovor. Podaci sadržani u tim oporukama kao i frekvencija datuma kada su oporuke pisane, u korelaciji s postojećim podacima u legislativnim i kroničarskim izvorima dati će možda jasniju sliku kronologije kuge u Dubrovniku.⁵¹ Moguće da te oporuke skrivaju i odgovore na neka pitanja vezana uz veliku epidemiju i njene posljedice, pitanja koja u našoj historiografiji i nisu bila postavljena. Naime, srednjovjekovne oporuke na neki su način odraz duhovnosti onovremenih ljudi, na koje je velika epidemija - Crna smrt - zasigurno ostavila nekog traga. Stoga bi bilo zanimljivo, upravo zbog relativno velikog broja sačuvanih dubrovačkih oporuka, priupitati se da li je ovaj nalet epidemije ostavio nekog vidnog traga na duhovnost, a onda i mentalitet, srednjovjekovnih Dubrovčana.⁵² Ukoliko bi odgovor na ovo pitanje bio pozitivan, to ne bi trebalo nimalo čuditi jer kuga je u društvenom tkivu ovih prostora ostavila dubokog traga, ako ničim onda svojim čestim pogubnim naletima sve do u 19. stoljeće.

O strahotnom učinku kuge na populaciju govore već i same kronike i apokaliptični opisi epidemije sačuvani u njima. Međutim, kuga je ostavila traga i dublje u društvenom tkivu. Kako svjedoče arhivski zapisi, u Dubrovniku se još 1351. godine život nije vratio u normalu. Te godine žale se izvršiocu oporuka da zbog velikog broja tih oporuka nisu u stanju pravovremeno ih i prema propisima obraditi. Stoga je Veliko vijeće odlučilo da izvršitelji smiju obavljati svoj posao bez javne proklamacije, te da smiju bilješke o tome voditi i samo u svojim papirima, a da bi taj posao mogli izvršiti što je prije moguće.⁵³

O tome da je kuga izazvala veliku pomutnju u upravi i administraciji grada svjedoči i činjenica da oporuke građana nisu bilježene samo u notarskim knjigama koje su za to bile predviđene (*Testamenta de notaria*), nego i u neke druge općinske registre poput *Diversa cancellaria* ili *Liber dotium*.⁵⁴ Ovim dubrovačkim podacima kao potpora mogu poslužiti već spomenute zadarske građanske parnice iz 50-ih godina 14. stoljeća, koje svjedoče da se u sličnom stanju administracijskog kaosa nakon prolaska epidemije našao i srednjovjekovni Zadar.

O učinku kuge na gospodarstvo ovih srednjovjekovnih dalmatinskih gradova u osnovi se malo pisalo, a dubrovačka građa - zbog svoje očuvanosti - najbolje je proučena.⁵⁵ Iz proučenih podataka vidljivo je da je 1348. za privredu dalmatinskih gradova bila svojevrсна kočnica jer je velik pomor stanovništva uzrokovao manjak radne snage, propadanje trgovačkih društava te u konačnici rast cijena brojnim proizvodima. Iako će se privredni život polako početi vraćati u

⁵⁰ O tome da su neki gradovi tijekom epidemije kuge unutar jedne godine dva puta bili napadnuti svjedoče neki kroničari. Tako na primjer papinski liječnik u Avignonu Gui de Chauliac govori da je Avignon tijekom 1348. bio dva puta poharan kugom - prvo plućnom, a onda bubonskom. Vidi: Ziegler, *The Black Death*, 19, 24; Herlihy, *The Black Death*, 27.

⁵¹ Budući da je tema moje doktorske disertacije u nastanku upravo Crna smrt u Dubrovniku, jedno od većih pitanja na koje ću pokušati u tom radu dati odgovor biti će upravo pitanje kronologije dubrovačke 1348. te korelacija podataka sačuvanih u izvornoj građi.

⁵² Jednako kao i kronologija, pitanje odraza epidemije na duhovnost srednjovjekovnih ljudi jedno je od ključnih pitanja moje doktorske disertacije u nastanku.

⁵³ *Opera pia*, vol. 3, fol. 9.

⁵⁴ Vidi bilješku 46.

⁵⁵ O učinku Crne smrti na privredu Dubrovnika vidi: Dušanka Dinić, "Utjecaj kuge od 1348. na privredu Dubrovnika", *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960.): 11-33.

normalu već 50-ih godina istog stoljeća, nove će epidemije 60-ih, 70-ih i 90-ih godina nastaviti biti destabilizirajućim čimbenikom privrednog razvoja ovih gradova.⁵⁶

I na kraju, bez obzira na relativno veliku brojnost i raznorodnost sačuvanih izvora za proučavanje epidemije kuge s polovice 14. stoljeća, valja reći da je hrvatskoj historiografiji (koja se inače dosta bavi srednjovjekovnim dalmatinskim gradom) pitanje ove kuge i njezina učinka na društvo nekako izmaklo. Naime, pitanjima bolesti i epidemija većinom su se u nas bavili povjesničari medicine i iz svog kuta promatranja problema istražili su epidemije kuge u dalmatinskim gradovima (poglavito u Dubrovniku) relativno dobro. Sakupljeni su podaci o postojećoj građi, ali uslijed nedostatka liječničkih izvješća za ovu epidemiju povjesničari medicine više su se okretali ponovnim pojavama ove bolesti u 14. stoljeću i kasnijim stoljećima (1360-ih, 1370-ih, 1391. itd.), te osnutku dubrovačke karantene 1377. što je relativno dobro obrađeno. Tek rijetki povjesničari pozabavili su se pitanjem učinka ove kuge iz 1348. na društvo i gospodarstvo dalmatinskih gradova. S druge strane, pitanje učinka kuge na društvene strukture i mentalitet ljudi srednjovjekovnih dalmatinskih gradova posvema je neistraženo. Jednako tako, pitanje prehrane, tj. pothranjenosti i gladi, i njezine povezanosti s epidemijama također nije istraženo u hrvatskoj historiografiji.⁵⁷ Sama činjenica ovakvog stanja u historiografiji upućuje na hitnost rješavanja bar nekih pitanja vezanih uz *Crnu smrt* na našim prostorima, pogotovo uzme li se u obzir koliko su na tom polju odmakle ostale europske historiografije.

⁵⁶ U sklopu tih ponovljenih epidemija tijekom 14. stoljeća treba promatrati i nastanak dubrovačke karantene 1377. godine. O tome više vidi u: *Radovi sa međunarodnog simpozija u povodu šestote obljetnice dubrovačke karantene održanog u Dubrovniku 29. i 30. rujna 1977.*, ur. Mirko Dražen Grmek, u *Rad JAZU* 384 (Zagreb: JAZU, 1980).

⁵⁷ Tek u novije vrijeme ovakve teme zaokupljaju neke od hrvatskih povjesničara. Vidi npr.: Tomislav Raukar, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva* (Zagreb: FF Press, 2003.), 33-39.

The Black Death in Dalmatian towns Dubrovnik, Split and Zadar (1348-1353)
- available archival sources and current state of research

Gordan Ravančić
Croatian Institute of History
Opatička 10, Zagreb
Republic of Croatia

History Dept.
Studia Croatica, University of Zagreb
Vukovarska 68, Zagreb
Republic of Croatia

There is a sizeable amount of various sources for the research of the plague epidemics in the middle of the 14th century, but the Croatian historiography has paid little attention to this subject, although it has conducted a substantial research of medieval Dalmatian towns. Historians of medicine researched diseases and epidemics. From their perspective of research they made a good work especially concerning Dubrovnik. They collected the information on the available sources, but the lack of medical reports concerning the 1348-1353 plague epidemics forced the historians of medicine to turn to later epidemics (1360-ies, 1370-ies, in 1391, etc). They have also made a good research of Dubrovnik quarantine (founded in 1377). Few historians paid attention to the social and economical impact of the 1348 plague epidemic. It is necessary to improve the research of this subject especially if we take into consideration that other European historiographies have made a great progress in that area.

KLJUČNE RIJEČI: Middle Ages, Black Death, plague, Dalmatia, Dubrovnik (Raguza) , Split (Spalato), Zadar (Zara), primary sources